

(Research Article)

An Exploration of the Sermon of Al-Dura al-Yatimah based on the Investigation of the Authenticity of Monotheistic Expressions Attributed to Amir al-Mu'minin (peace be upon him)

Mohammadhadi Tavakoli^{1*}

Submission Date: 4 August 2023

Revision Date: 11 October 2023

Acceptance Date: 1 December 2023

(Page 59-79)

Abstract

In explaining the relationship between God and the creatures, a statement from Amir al-Mu'minin (peace be upon him) has been mentioned and Tabarsi's "Al-Ihtjaj" has been cited as the source of this statement. This phrase is as follows: "His monotheism is distinguishing Him from His creation, and the distinction between His creations is distinct in attributes, and there is no complete separation between Him and His creations". (تَوْحِيدُهُ تَمَيُّزُهُ عَنِ خَلْقِهِ؛ وَ حُكْمُ التَّمْيِيزِ بَيْنُوهُ صِفَةٌ). (لا بَيْنُوهُ عَزَلَةٌ). The important function of the mentioned statement, considering that Tabarsi did not mention a document for his narration, motivated us to investigate the authenticity of this statement. In this regard, it became clear that this statement was mentioned in the long and little-known sermon of Amir al-Mu'minin (peace be upon him) with the title "Al- Al-Yatimah". To this day, apparently, the oldest record of it is related to Qazi Noman in the 4th century of Hijri. This sermon, in fact, is the main source of sermon 186 of Nahj al-Balaghah, which Sayyed Razi considered to contain the principles of monotheism. The mentioned statement has been mentioned in the sermon of al-Dura as well as the words attributed to Hossein Ibn Mansour al-Hallaj. But Hallaj's statement is actually a summary statement of some phrases of Al-Dura Al-Yatimah. Mentioning the verses of this sermon, in the rest of the statements of the Ahl al-Bayt (peace be upon them) as well as the presence of similar hadiths with the statement mentioned in al-Ihtjaj, makes the attribution of these statements to Amir al-Mu'minin (peace be upon him) very strong and makes it preferable to attribute it to him.

1. Assistant Professor, Department of Islamic Philosophy and Theology, Hozah Research Institute and University, Qom, Iran

*: Corresponding Author:

Email: mhtavakoli@rihu.ac.ir

How to cite this article: Tavakoli, M. H. (2023). An exploration of the Sermon of Al-Dura al-Yatimah based on the Investigation of the Authenticity of Monotheistic Expressions Attributed to Amir al-Mu'minin (peace be upon him), *Quarterly Journal of Nahj al-Balagha Research*, 11(43), 59-79. <https://doi.org/10.22084/nahj.2024.28738.3013>

Keywords: The sermon of al-Dura Al-Yaitimah, Attached to Nahj al-Balagha, Authenticity of Nahj al-Balagah, Monotheistic Expressions.

Extended Abstract

1. Introduction

Abū Maṣṣūr, Aḥmad b. ‘Alī b. Abī Ṭālib al-Ṭabrisī (6th century Hijri) states in "al-iḥtijāj ‘alā ahl al-lajāj" that during a sermon, Amir al-Mu'minin (peace be upon him) said: "His signs are a proof of Him (Dalylohu āyātohu / دليله آياته) And finding Him or His existence is His proof (Wojūdohu ithbātohu / وجوده اثباته) And knowing Him is knowing Him as One (Ma‘riftohu tawḥydohu / معرفته توحیده) and His monotheism is distinguishing Him from His creation, and the distinction between His creations is distinct in attributes, and there is no complete separation between Him and His creations (Tawḥīdohu tamyīzohu ‘an khalqihī wa ḥokmu altamyīzi baynūnātu ṣifatin lā baynūnātu ‘uzlatin / توحیده تمیزه عن خلقه و حکم التمییز بینونة صفة لا بینونة عزلة) (Al-Ṭabrisī, 1982: 1/201).

2. Theoretical Framework

Shia mystics and philosophers have paid a lot of attention to the verses mentioned in the above-mentioned phrase due to the many compatibilities they have seen between them and the theological and mystical thoughts. Allameh Tabatabai says about these phrases: "By God! This is the most amazing statement and the most interesting interpretation; It makes the heart restless and the mind bewildered; Because in the shortest sentences and the strongest arguments, he raised a series of the most difficult problems of divine philosophy. (Ṭabāṭabā’ī, 2009: 67). In the usual writings that remain from the Imamiyyah, the mentioned phrase or parts of it are quoted from al-iḥtijāj, but the problem here is that al-Ṭabrisī did not mention a document for this phrase, or for most of the narrations that he recorded in his authorship; However, in the introduction of al-iḥtijāj, he justifies the non-mention of the documents of most of the narrations by mentioned such reasons as "the existence of consensus on them" or "their agreement with reason" or "their fame among supporters and opponents" (al-Ṭabrisī, 1982: 1/14).

Now, considering that for an inquiring mind that seeks to know the religious teachings of Imams (peace be upon them), especially in the field of monotheistic issues, which is considered the main focus of religion, it is necessary to ensure the correctness of the attribution of religious hadiths to the imams, and on the other hand, considering that the mentioned

statements have always been used by philosophers and mystics to establish their monotheistic views, the authenticity of these phrases seems essential. In this article, the main issue is whether it is possible to accept the authenticity of the attribution of these phrases to Amir al-Mu'minin (peace be upon him). In this regard, first, an attempt was made to find these phrases in the works of the predecessors, and finally, considering the traditions similar to this phrase, the attribution of these phrases to Amir al-Mu'minin (peace be upon him) is discussed.

3. Research Method

The present research is based on the library research method. Data was collected based on manuscripts and printed sources and then analyzed and reviewed.

4. Conclusion

The investigations carried out regarding monotheistic phrases quoted by Amir al-Mu'minin (peace be upon him) in al-Ṭabrisī's "al-iḥtijāj" show that these paragraphs were selected from the famous sermon called Al-Dura Al-Yatimah. So far, among the works of Imamiyyah that have reached us, the first written text of this sermon was written by Ali Ibn Ahmad Al-Sadidi in 684 AH. After that, this sermon was written by "al-ṣafar al-Ḥelli" in 729 A.H, and some mistakenly included it in the "Appendixes of Nahj al-Balaghah" by Ibn Nāqa' al-Kufī. Before this date, among the Imamiyya, we have witnessed the appearance of parts of this sermon and even the title "Al-Dura al-Yatimah" in the works of the Imamiyya. And after that date, attention to this sermon can be seen in the works of some Imamiyyah. But among the non- Imamiyyah heritage, in "Al-Tawhid-li-llah" al-Qāḍī al-Nu'mān (363 A.H.), we come across a sermon entitled "Al-Dura Al-Yitimiyyah fi Al-Tawhid" which, in terms of content, includes the monotheistic paragraphs intended in this writing. This writing is the oldest document found so far in my search for the desired statements from Amir al-Momineen (peace be upon him). The attribution of this sermon in the 4th century of Hijri with the same title to Amir al-Mu'minin (peace be upon him) has been confirmed by some Fatimid Shiites with the documents they had. And also the phrases attributed to Hussain bin Mansour al-Hallaj, which include part of the monotheistic verses in question in this article, are actually brief excerpts from the sermon of al-Dura Al-Yitimah. The fame of attributing the sermon of Al-Dura al-Yitima to Amir al-Mu'minin, peace be upon him, indicates the correctness of attributing the verses to him. In addition, mentioning similar terms and phrases in many hadiths narrated

from the Imams (peace be upon them), ensures that they are definitely attributable to Imam (peace be upon him).

References [In Persian]

- Ashtiani, M. (1998). *Asās al-tawhīd*, tihran: amirkabir.
- Ṭabāṭabā'ī, M. H. (2009). *Ali wa al-falsafat al-ilahiya*. Qom: Daftar Intisharat Islami.

References [In Arabic]

- Ibn shahrāshūb. (1949). *Mutashabih al-qur'an wa mukhtalifuh*, Qom: Bidar.
- Ibn shahrāshūb. (1959). *Manāqib 'ĀLE 'ABĪ ṭālib*, Qom: ALLAMEH.
- Al-bāqillānī. (2004). *Al-inṣāf fīmā yajib i'tiqāduh*. Bayrut: dar al-kutub al-'ilmiyah.
- Al-bāqillānī. (1958). *Kitāb al-bayān 'AN al-farq bayn al-mu'gizāt wa-al-karāmāt wa-al-ḥiyāl wa-al-kahāna wa-al-sihr wa-al-nārangāt*, edited by richard j. Mcgarthy. Bayrut: al-maktabah al-sharqiyyah.
- Ibn ṭāwūs. (1990). *Muhaj al-da'awat wa manhaj al-'ibadat*, Qom: Dar al-dhakha'ir.
- Ibn bābawayh. (1958). *'UYŪN 'AKHBĀR ar-riḍā*, Tihran: nashri jahan.
- Ibn bābawayh. (1978). *Ketāb al-tawhīd*, Qom: jāme'e madrasin.
- Al-Ṭabrisī. (1982). *Al-iḥtijāj 'alā ahl al-lajāj*, Qom: Nashr Motaza
- Aḥsā'ī. (2004). *Kashkūl al-aḥsā'ī*, Bayrut: Daralmahaja.
- Aḥmad ibn sulaymān. (2003). *Ḥaqā'iq al-ma'rifah fī 'ILM al-kalām. Ṣan'ā': mu'assasat al-imām zayd ibn 'ALĪ al-thaqāfiyah*.
- Āmolī, Sayyed Haydar. (1989). *Jāmi' al-asrār wa manba' al-anwār*, Tihran: elmi-farhangi.
- Ḥamedī, Ibrahim b. El-hūseyin. (1995). *Kanz al-valad*. Bayrut: dar al-andalus.
- Ḥarrani, Ibn taymiyya. (1982). *Al-istiqaama*. Medina: jāmi'at al-imām muḥammad ibn sa'ūd.
- Ḥarrani, Ibn shu'bah. (1983). *Tuḥaf al-'UQŪL*, Qom: jāme'e madrasin.
- Koleini, Mohammad Ibn Yaqub. (1986). *Al-Kāfi*. Tihran: Islamic Library.
- Majlisi, Mohammad baqir, (2002). *Bar biḥār-ul-ānwār*. Bayrut: Al-Wafā Institute.
- Mudarris Zunūzī. āqā'ali. (1999). *Majmū'ah-'i muṣannaḥāt Ḥakīm mu'assis āqā 'aly mudarris Tehrānī*. Tehrān: iṭlā'āt
- Koleini, Mohammad Ibn Yaqub. (1986). *Al-Kāfi*. Tihran: Islamic Library.
- Majlisi, Mohammad baqir, (2002). *Bar biḥār-ul-ānwār*. Bayrut: Al-Wafā Institute.
- Mudarris Zunūzī. āqā'ali. (1999). *Majmū'ah-'i muṣannaḥāt Ḥakīm mu'assis āqā 'aly mudarris Tehrānī*. Tehrān: iṭlā'āt.

(مقاله پژوهشی)

کاوشی در خطبة الدرّة الیتیمة بر اساس بررسی اصالت سندی عبارات توحیدی
منسوب به امیرالمؤمنین (علیه السلام)

محمدهادی توکلی^{۱*}

بازنگری مقاله: ۱۴۰۲/۰۷/۱۹

دریافت مقاله: ۱۴۰۲/۰۵/۱۳

پذیرش مقاله: ۱۴۰۲/۰۹/۱۰

(از ص ۶۳ تا ۷۹)

چکیده

در تبیین نسبت وجودی خداوند متعال و مخلوقات، بسیار به بیانی از امیرالمؤمنین (علیه السلام): «توحیده تمییزه من خلقه و حکم التمییز بینونة صفة لا بینونة عزلة» استشهد شده و «الاحتجاج» طبرسی به عنوان مصدر این سخن ذکر شده است. کارکرد مهم بیان یادشده، نظر به اینکه، طبرسی برای نقل خود، سندی ذکر نکرده است، ما را واداشته تا به بررسی اصالت این سخن پردازیم. در این راستا، روشن شد که این بیان، در خطبة طولانی و کمتر شناخته شده امیرالمؤمنین (علیه السلام)، با عنوان «الدرّة الیتیمة» ذکر شده است که تا به امروز ظاهراً قدیمی ترین ضبط به دست رسیده از آن، مربوط به قاضی نعمان در قرن چهارم هجری است. این خطبه، در واقع، مصدر اصلی خطبه ۱۸۶ نهج البلاغه است که سیدرضی آن را در بردارنده اصول توحید معرفی کرده است. بیان یادشده علاوه بر آنکه در خطبة الدرّة ذکر شده است، در میان سخنان منسوب به حسین بن منصور حلاج نیز ذکر شده است، اما سخن حلاج در واقع، بیان خلاصه‌واری از برخی عبارات الدرّة الیتیمة است. ذکر فقرات این خطبه، در سائر سخنان اهل بیت (علیهم السلام) و نیز وجود احادیث همگن با بیان مذکور در الاحتجاج صحت انتساب این عبارات به امیرالمؤمنین (علیه السلام) را بسیار پررنگ می‌کند و انتساب آن را به ایشان (علیه السلام) مرجح می‌سازد.

کلید واژه‌ها: خطبة الدرّة الیتیمة، ملحق نهج البلاغه، اصالت نهج البلاغه، عبارات توحیدی.

۱. استادیار گروه فلسفه و کلام اسلامی، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، قم، ایران

* نویسنده مسئول

۱. مقدمه

احمد بن علی طبرسی (قرن ششم هجری) در «الاحتجاج علی اهل اللجاج» بیان می‌کند که در ضمن خطبه‌ای، امیرالمؤمنین (علیه‌السلام) چنین فرمود: «نشانه‌های او، دلیل بر اویند (دلیله آیاته) و وجود او اثبات اوست (و وجوده إثباته) و شناخت او، یکی دانستن او است (و معرفته توحیده) و یکی دانستن او، تمایز دادن او از خلق است (و توحیده تمییزه من خلقه) و تمییز او از خلق، به نحو مباینت در وصف است و نه مباینتی که او معزول از خلق باشد (و حکم التمییز بینونة صفة لا بینونة عزلة)؛ همانا او پروردگار آفریننده‌ای است که با پروریده آفریده‌شده مغایر است (إنه رب خالق غیر مربوب مخلوق)؛ هر آنچه که به تصور درآید، پس او غیر از آن است (کل ما تصور فهو بخلافه). سپس امام (علیه‌السلام) بیان داشت: هر آنچه که به‌ذاتش مورد شناخت قرار گیرد، اله نیست (ثم قال بعد ذلك: لیس باله من عرف بنفسه)، او تنها دلالت‌کننده با دلیل بر خود است و باب معرفت به‌خودش را باز کرده است (هو الدال بالدلیل علیه و المؤدی بالمعرفة إلیه)» (طبرسی، ۱۴۰۳: ۲۰۱/۱). فقرات مذکور در این عبارت، خصوصاً «وجوده اثباته» و نیز «حکم التمییز بینونة صفة لا بینونة عزلة» در نظر اندیشمندان، خصوصاً حکیمان و عارفان، به‌قدری ارزشمند است که در آثار متعدد خود از آن یاد کرده‌اند و به شرح آنها پرداخته‌اند (به‌عنوان نمونه ر.ک: دماوندی، ۱۳۷۸: ۷۶۷؛ نوری، ۱۳۶۶: ۴۵۲/۳؛ سبزواری، ۱۳۸۳: ۱۸۶؛ مدرس زنوزی، ۱۳۷۸: ۳۳۷/۲؛ ۱۱۰/۳؛ آشتیانی، ۱۳۷۷: ۷۶-۷۷). علامه طباطبایی فقرات نخستین از عبارت یادشده را چنین معرفی می‌کند: «این عبارت، نفیس‌ترین و موجزترین بیان در خصوص توحید است و از کمال دلالت بر توحید برخوردار است» (طباطبایی، ۱۴۲۷: ۱۴) و در موضعی دیگر، آن را از «شاهکارهای بیانات امیرالمؤمنین (علیه‌السلام)» نامیده است (همو، ۱۳۸۷: ۱۲۳) و در اثری دیگر، آن را چنین توصیف می‌کند: «به‌خدا سوگند! این شگفت‌انگیزترین بیان و جالب‌ترین تعبیر است؛ دل را بی‌قرار و عقل را مدهوش می‌سازد؛ زیرا در کوتاه‌ترین جمله‌ها و استوارترین برهان‌ها یک سلسله از مشکل‌ترین مسائل فلسفه الهی را ... مطرح نموده است» (همو، ۱۳۸۸: ۶۷).

۱-۱. بیان مسئله

طبرسی نه برای این عبارت، و نه در خصوص اکثر روایاتی که در تألیف خود ضبط نموده، سندی ذکر نکرده است؛ هرچند که همو، در مقدمه الاحتجاج، عدم ذکر اسناد اکثر روایات را با بیان «وجود اجماع بر آنها» یا «موافقت آنها با عقل» و یا «شهرت آنها در میان موافقان و مخالفان» موجه می‌سازد (طبرسی، ۱۴۰۳: ۱۴/۱). در معمول تألیفاتی که از امامیه برجای مانده، عبارت مزبور و یا بخش‌هایی از آن، از الاحتجاج نقل شده است (ر.ک: فیض کاشانی، ۱۴۲۳: ۳۴۵؛ مجلسی، ۱۴۰۳: ۲۵۳/۴؛ دماوندی، ۱۳۷۸: ۷۶۷؛ مدرس زنوزی، ۱۳۷۸: ۲۷۶/۱؛ طباطبایی، ۱۴۱۷: ۱۰۲/۶). حال، اولاً، با توجه به اینکه برای یک ذهن پرسش‌گر که درصدد شناخت معارف دینی از ائمه اطهار (علیهم‌السلام) برآمده است، خصوصاً در زمینه مسائل توحیدی که محور اصلی دین محسوب می‌شود، اطمینان خاطر به صحت انتساب معارف به ناحیه عصمت ضروری قلمداد می‌شود، و در ثانی، با لحاظ اینکه عبارات یادشده همواره دست‌مایه

فیلسوفان و عارفان در تثبیت نظریات توحیدی ایشان قرار گرفته است و دلالت صریح این عبارات بر «عدم تمایز تباینی خالق و مخلوق» و لوازم این گزاره، در تقابل با آراء بسیاری از متکلمان در خصوص «خلقت از عدم»، «عدم مسانخت خداوند متعال و مخلوقات»، و «وحدت عددی خداوند متعال» قرار دارد و در قبال نظریات این‌چینی، بنیان توحیدی دیگری را بنا می‌نهد، اصالت‌سنجی این عبارات امری ضروری به نظر می‌رسد.

در این نوشتار، مسئله اصلی آن است که آیا می‌توان صحت انتساب این عبارات به امیرالمؤمنین (علیه‌السلام) را پذیرفت؟ در این راستا، ابتدا سعی در یافتن این عبارات در آثار پیشینیان می‌شود و در نهایت، با لحاظ احادیث همگن انتساب این عبارات به امیرالمؤمنین (علیه‌السلام) مورد بحث قرار می‌گیرد.

۱-۲. پیشینه پژوهش

صحت انتساب بیانات امیرالمؤمنین (علیه‌السلام) به ایشان، چه آنچه که در نهج‌البلاغه ضبط شده است و چه بیاناتی که در دیگر آثار روایی و غیرروایی ثبت گشته است، از دیرباز مورد توجه و تأمل بوده است. چنانکه پیشتر اشاره شد، در اکثر تألیفات امامیه، مصدر نقل این عبارات «الاحتجاج» بوده است، اما در مورد اصالت‌سنجی عباراتی که بدان اشاره شد، پژوهشی به‌نظر نرسید.

۱-۳. ضرورت و اهمیت پژوهش

علاوه‌بر اینکه بررسی اسنادی هریک از روایات از حیث علوم حدیثی همواره مطلوب است، همان‌طور که اشاره شد، عبارات مزبور مورد توجه حکیمان و عارفان شیعه در اثبات مدعیات هستی‌شناختی ایشان بوده است، و ازین‌رو، ضروری است که صحت انتساب آن‌ها به امیرالمؤمنین (علیه‌السلام) مورد بررسی قرار گیرد.

۲. بحث

کاوش در خصوص یافت مصدر مقدم بر الاحتجاج در ضبط عبارات مورد نظر، ما را به خطبه‌ای به‌نام «الدرة الیتمة» می‌رساند. این خطبه در ضمن «ملحق نهج‌البلاغه» منسوب به ابن‌ناقه کوفی (م ۵۵۹ق) منتشر شده است (کوفی، ۱۴۳۴: ۳۵-۴۵). و در این نوشتار، عبارت مورد نظر (همان: ۳۸-۳۹) تاحدی با آنچه که در الاحتجاج است، متفاوت است:

الاحتجاج	ملحق نهج‌البلاغه
دلیله آیاته، و وجوده اثباته، و معرفته توحیده، و توحیده تمیزه من خلقه	دلیله آیاته، و وجوده اثباته، و معرفته توحیده، توحیده تنزهه من خلقه
...	ناء لامسافة، قریب لامدانة، له حقیقة الربوبية اذ لامربوب، و معنی الالهية اذ لا مالوه،
و حکم التمييز بینونة صفة لا بینونة عزلة، انه رب خالق، غیر مربوب مخلوق،	صفتة انه رب و غیره خلق، له تأویل البینونة لا بینونة عزلة،

ما تصور بالاوهام فهو بخلافه	ما تصور فهو بخلافه
<p>ثم قال...</p>	<p>لیس برت من اطرح تحت التلاع، و لا بمعبود من وجد فی وعاء فهو فی الاشیاء کائن لا کینونة محصور بما غیره و عن الاشیاء بائن لا بینونة غائب عنها وجوده اثباته مآقارنه ضد و لاساواه نذ اما خلق الاشیاء اضدادا لتکون الفردية لا یزواجه بل هو مزواج المزدوجات ازدوج الموت بالحیة و الخیر بالشر اذ المزدوج من خلقه و ضده غیر ممتنع من قبول التضاد و الله تعالی لا ضد له فیجادل و لا ند له فیعادل و ذلك من دلائل التوحید لیس بممتنع ما امتنع منه و لا یحتاج من احتیاج الیه و لا بذاته عرفه من عرفه بل بغيره عرف و هو دل العقل علیه و هو ادل الدلیل علیه و المؤدی بالمعرفة الیه</p>
<p>لیس باله من عرف بنفسه، هو الدال بالدلیل علیه و المؤدی بالمعرفة الیه</p>	<p>و لا بالهة من عرفه، بل بغير عُرف و بالعقل عرف و هو دلّ العقل علیه، و هو ادلّ الدلیل علیه، فالمؤدی بالمعرفة الیه لو غنی عنه عارفوه لاستوی الخلق فی فقدته فقد موجود و وجوده مفقود اذ الخلق منه فی حجاب</p>

نخستین سؤال در اینجا آن است که آیا انتساب نقل خطبه الدرۃ الیتیمۃ به ابن ناقه صحیح است یا خیر؟ و آیا این خطبه نزد امامیه و غیر شناخته شده بوده است یا خیر؟

۱-۲. خطبه الدرۃ الیتیمۃ و ابن ناقه کوفی

ابن ناقه کوفی فرد چندان شناخته شده ای نیست و تشیع وی نیز محرز نیست، و در خصوص آنچه که با عنوان «ملحق نهج البلاغه» ابن ناقه کوفی توسط کتابخانه مجلس شورای اسلامی منتشر شده است، باید توجه داشت که تا به حال در میان نسخ خطی، «ملحق نهج البلاغه» به صورت تألیفی مستقل دیده نشده است، بلکه به سبب کتابت آن در تتمه برخی از نسخ نهج البلاغه، نوشتاری با عنوان «ملحق نهج البلاغه» به عنوان تألیفی مستقل تصحیح شده و با نام ابن ناقه منتشر شده است.

محوری ترین این نسخ، کتابت نهج البلاغه به همراه تتمه توسط «محمد بن محمد بن حسن بن طویل صفار حلّی» است که آن را در ۷۲۹ق در شهر واسط به پایان رسانده است (الصفار الحلّی، ۷۲۹: برگه ۱۳۹ تا ۱۶۴؛ و نیز ر.ک: طهرانی، ۱۴۳۰: ۱۹۹/۵؛ ۱۴۰۸: ۱۱۵/۸؛ طباطبایی، ۱۴۱۶: ۷۸). تتمه مذکور در این کتابت - که همان «ملحق نهج البلاغه» مورد انتشار است - با کتابت خطبه الدرۃ الیتیمۃ آغاز می شود و پس از آن ذکر مجلسی که در آن گفتگویی میان امیرالمؤمنین (علیه السلام) و حضرت خضر (علیه السلام) صورت گرفته است، ضبط شده است. در خصوص این دو، هیچ نامی از ابن ناقه به میان نیامده است، بلکه پس از ذکر خطبه «الدرۃ الیتیمۃ» و گفتگوی یادشده، صفار حلّی پس از بیان ذیل - که از آن با عنوان «عبارت الف» یاد می کنیم - شروع به کتابت بخش دیگری کرده است که خطبه المونقة (خطبه بدون الف) در صدر آنها قرار دارد:

هذا الجزء المبارك فيه الخطبة الموقنة عن اميرالمؤمنين علي بن ابي طالب صلوات الله عليه و سلامه، و هي الخالية من الالف^۱، و اخباراً غيرها، جمع احمد بن يحيى بن احمد بن ناقة وفقه الله بكرامته. بسم الله الرحمن الرحيم، توكلت علي الله، أخبرنا الشيخ العالم، ابوالعباس احمد بن يحيى بن ناقة، قال: أخبرنا محمد بن علي بن ميمون البرسي المعدل رحمه الله قال: أخبرنا الشريف الزاهد العلامة ابوعبدالله محمد بن علي بن الحسن بن عبدالرحمن العلوي الحسيني رحمه الله قال: أخبرنا ابوالحسن احمد بن عمران البغدادي المعروف بابن الجندي قال: حدثنا ابوالقاسم الحسن بن احمد بن عمر بن يحيى بن الحسين بن احمد العلوي الحسيني قال: حدثني ابوعلي العماري: قال احمد بن عمران الجندي: لقيت اباعلي العماري فحدثني به، قال: حدثنا ابوطالب محمد بن علي بن محمد الملكي قال: حدثني ابوعوسجة سبلحة بن عرفجة قال: حدثني ابي، عرفجة بن عرفطة قال: حدثني ابوالهراش جري بن كليب قال: حدثني هشام بن محمد عن ابيه، محمد بن السائب الكلبي، عن ابي صالح قال (الخ) (الصفار الحلي، ۷۲۹: برکه ۱۴۳).

«عبارت الف» و اخبار و روایات دیگری که پس از این خطبه توسط صفار حلی، کتابت شده است و در سلسله سند آنها ابن ناقه ذکر شده است، گویای آن است که کتابت خطبة الدرّة الیتمیة و گفتگوی امیرالمؤمنین و خضر (علیهما السلام) ارتباطی با ابن ناقه نداشته است و گنجاندن این دو در «ملحق نهج-البلاغة» ابن ناقه، بر پایه کتابت صفار حلی، موجه نیست.

مقدم بر کتابت صفار حلی، کتابت دیگری از نهج البلاغة به چشم می خورد که در نسخه منتشر شده «ملحق نهج البلاغة» توسط کتابخانه مجلس شورای اسلامی مورد استناد قرار گرفته است. اما مصحح محترم، نه اطلاعات دقیقی از این نسخه به دست داده، و نه ارتباط آن را با ابن ناقه مبرهن کرده است. این نسخه در مؤسسه آیه الله بروجردی موجود است (حسینی اشکوری، ۱۳۸۴: ۴۳/۱-۴۴) و کاتب آن علی بن احمد السیددی است و آن را در رمضان ۴۷۶ق از روی خط حسین بن یحیی بن کرم - مربوط به محرم ۵۸۷ق - به اتمام رسانده است و در انتهای کتابت نهج البلاغة، پس از نقل آخرین عبارات سیدرضی (گردآورنده نهج البلاغة)، عبارت ذیل را - که از آن با عنوان «عبارت ب» یاد می کنیم - نگاشته است:

نقل هذا الجزء و كذلك الجزء الاول^۲ من خطّ الشيخ السعيد الحسن بن يحيى بن كرم و بذل في نقله الوسع بحسب الجهد الا ما زاغ البصر و اتفق الفراغ من استنساخهما في شهر رمضان من سنة سبع و اربعين و ستمائة و الحمد لله رب العالمين و صلواته علي سيدنا محمد النبي و آله الطاهرين.

صور ... في الحرم سنة سبع و ثمانين و خمس مئة (السیددی، نسخه مخطوط، برکه ۲۳۷).

علی بن احمد السیددی پس از استنساخ از روی خط حسن بن یحیی بن کرم، بار دیگر به مقابله آن با کتاب ابن سکون از نهج البلاغة اقدام کرده است و در حاشیه بر همان برکه - که از آن با عنوان «عبارت ج» یاد می کنیم - چنین نوشته است: «بلغ مقابلة و تصحيحاً من نسخة نقلتها من خط علي بن محمد بن السكون و

۱. برای این خطبه اسناد دیگری نیز ذکر شده است که ذکری از ابن ناقه در میان آنها نیست (عمادی حائری، ۱۳۸۲: ۲۱/۱)

۲. مقصود از جزء اول در این کتابت، خطبهها و نامه‌های حضرت است تا ابتدای «باب المختار من كتب اميرالمؤمنين (عليه السلام) و رسائله الى اعدائه (الخ) و جزء دوم از باب یادشده است تا انتهای کلمات قصار امام (عليه السلام).

قابلیتها بما بحسب ما بلغ الیه اجتهادی» و زمان اتمام مقابله با نسخه‌ای که به خط ابن سکون بوده است را سه‌شنبه ۱۶ شوال ۶۸۴ ق ذکر کرده است (همان). بدون تردید، «عبارت ب» از خود علی بن احمد السدید است، و نمی‌توان آن را از ابن سکون دانست^۱ و این ادعا مؤید به آن است که وفات ابن سکون در میانه ۶۰۰ ق تا ۶۰۴ ق صورت گرفته است.

در این نسخه، پس از صفحه‌ای که در آن «عبارت ب» و «عبارت ج» ذکر شده‌اند، خطبه الدرۃ الیتیمۃ به کتابت درآمده است اما در این صفحات، این خطبه به صورتی که در کتابت صفار حلی موجود است، به دست نرسیده است و گویا صفحاتی از آن از بین رفته است، و نکته قابل توجه این است که در این تتمه، کاتب نامی از ابن ناقه به میان نیاورده است و برخلاف صفار حلی، پس از کتابت خطبه الدرۃ الیتیمۃ، خطبه و یا روایت دیگری نقل نکرده است.

از «عبارت الف» و «عبارت ب» و «عبارت ج»، و نیز نسخ دیگری^۲ که از روی خط ابن سکون استنساخ شده‌اند، معلوم می‌شود که کتابت خطبه الدرۃ الیتیمۃ، که پس از اتمام کتابت نهج البلاغه صورت گرفته است، نه ارتباطی با حسن بن یحیی بن کرم دارد و نه با ابن سکون پیوند دارد، بلکه صرفاً توسط علی بن احمد السدید به کتابت درآمده است.

پس از علی بن احمد و صفار حلی - که در میراث امامیه، کتابت او قدیمی‌ترین اثری است که در آن خطبه الدرۃ الیتیمۃ به صورت کامل ذکر شده است - این خطبه، در برخی از نسخه‌های خطی که در آنها اهتمام به گردآوری نهج البلاغه شده، ضبط شده است؛ به عنوان نمونه، در نسخه مربوط به سلطانیة زنجان، که در آن کتابت نهج البلاغه به همراه برخی دیگر از خطبه‌های حضرت در سال ۷۳۱ ق به پایان رسیده است، خطبه الدرۃ الیتیمۃ ضبط شده، بدون آنکه نقل آن به ابن ناقه نسبت داده شود (کاتب ناشناخته، ۷۳۱: برگه ۲۱ تا ۲۵).

۲-۲. خطبه الدرۃ الیتیمۃ در نزد امامیه

همان‌طور که اشاره شد، انتساب خطبه مورد نظر به ابن ناقه، صحیح نیست و بلکه ذکر آن در تتمه برخی از کتابت‌های صورت گرفته از نهج البلاغه موهم آن شده است که این خطبه در زمره منقولات ابن ناقه بوده است، و در میراث امامیه، ظاهراً نخستین مکتوب به دست رسیده از این خطبه، هرچند به صورت ناقص، همانی است که توسط علی بن احمد السدید در ۶۸۴ ق کتابت شده است، که پس از آن این خطبه مورد توجه صفار حلی نیز قرار گرفته است. حال باید به این مسئله پردازیم که آیا پیش از ایشان، خطبه الدرۃ الیتیمۃ، نه از حیث محتوی، بلکه از حیث این عنوان، شناخته شده بوده است یا خیر؟

۱. جناب قیس العطار در تصحیح نهج البلاغه بر پایه ضبط ابن سکون، این عبارات را نیز ذکر کرده است، که هیچ ربطی به ابن سکون ندارد.

۲. ر.ک: العطار، ۱۴۳۷: ۱۳-۱۴.

به نظر می‌رسد که نسخه موجود در کتابخانه سلیمانیه استانبول از روی کتابت علی بن احمد باشد، چراکه در انتهای آن آمده است: «تم الكتاب بحمد الله من نسخة كتبها علي بن محمد بن السكون، و اتفق الفراغ منها في شوال سنة اربع و ثمانين و ستمائة (الخ)» (همان). که در واقع بیان عبارت علی بن احمد است با اندکی تفاوت. والله اعلم.

۱-۲-۲. خطبة الدرّة اليتيمة با حفظ عنوان در نزد امامیه

بر پایه تفحص نگارنده، در میان امامیه، ابن شهر آشوب (م ۵۸۸ق) که خود از شاگردان مؤلف الاحتجاج بوده است، نخستین کسی است که در «المناقب» و «متشابه القرآن» خود، از خطبة «الدرّة اليتيمة» امیرالمؤمنین (علیه السلام)، به عنوان یکی از خطبات حضرت یاد می کند (ابن شهر آشوب، ۱۳۷۹: ۴۷/۲؛ همو، ۱۳۶۹: ۴۹/۱). او در المناقب از محتوای این خطبه چیزی ذکر نکرده است، اما در متشابه القرآن عبارت بسیار مختصری از آن را نقل کرده است.

در قرن هشتم، پس از علی بن احمد السدید و صفار حلّی، سیدحیدرآملی (م پس از ۷۸۷ق) در جامع الاسرار که در دوره کهلوت وی به نگارش درآمده است، از این خطبة امیرالمؤمنین (علیه السلام) با عنوان «درّة التوحید»^۱ یاد کرده است. با توجه به اقامت داشتن سیدحیدر در حله، احتمالاً او از طریق کتابت صفار حلّی به این خطبه راه یافته است. وی در خصوص این خطبه چنین می گوید:

«این خطبه، طولانی است، جامع اسرار بزرگ توحیدی و دربردارنده نکات شریف در شناخت هستی است، و این خطبه در نهج البلاغه ذکر نشده است، گویی خود، کتاب مستقلاً است که در میان سائر کتب دارای منزلت و جایگاه مخصوص به خود است. این خطبه به «الدرّة التوحید» نامیده شده است و از والاترین خطبه‌ها و بزرگترین، شریف‌ترین کلمات و کامل‌ترین آنها محسوب می‌شود. از آنجاکه این موضع (از جامع الاسرار) ظرفیت نقل تمامی آن را ندارد، آن بخشی که مورد نیاز است را انتخاب کردم که همچون مروارید بزرگی در میان مرواریدهای کوچک‌تر است، و بقیه آن را خطبه را برقرار خود وانهادم» (آملی، ۱۳۶۸: ۳۲۰-۳۲۴).

مقایسه بخش‌های موردنظر در نقل سیدحیدرآملی و کتابت صفار حلّی، حکایت از یکسانی دو متن دارد و به نظر می‌رسد که تفاوت بسیار اندکی که در الفاظ مورد نقل سید حیدر آملی وجود دارد، مربوط به استنساخ نادرست سیدحیدرآملی و یا نگارش مغلوط کاتب جامع الاسرار و یا خوانش نادرست مصحح کتاب باشد.

خطبة الدرّة اليتيمة (کتابت صفار حلّی)	جامع الاسرار
دليله آياته، و وجوده اثباته، و معرفته توحیده، توحیده تنزهه من خلقه ناء لا بمسافة، قريب لامداناة، له حقيقة الربوبية اذ لا مروب، و معني الالهية اذ لا مألوه، صفته انه ربّ و غيره خلق، له تأويل بينونة لا بينونة عزلة، ما تصور بالاوهام فهو بخلافه	دليله آياته، و وجوده إثباته، و معرفته توحیده، و توحیده تنزيهه من خلقه باين ^۱ لا بمسافة، قريب لا بمداناة. له حقيقة الربوبية اذ لا مروب؛ و معني الإلهية اذ لا مألوه. صفته أنه ربّ و غيره خلق. له تأويل بينونة، لا بينونة له ^۲ . ما تصوّرتة الأوهام، فهو بخلافه

۱. در کتابخانه ملت در استانبول، در بخش موقوفات علی امیری افندی، خطبة الدرّة اليتيمة، با عنوان «درّة التوحید»، با شماره ۱۷۹۶ موجود است که نسخه اسکن شده از آن نزد نگارنده موجود است.

۲. ظاهراً سیدحیدر آملی تعبیر «ناء» را آورده است، اما مصحح محترم نتوانسته است که این کلمه را تشخیص بدهد، چنانکه در حاشیه چنین ذکر کرده است: «باين لا بمسافة؛ ناء لا بمسام».

۳. این کلمه نیز احتمال قوی ناشی از سهو و یا خطای مصحح است.

در قرن دهم و یازدهم، حسینی موسوی در «تسلية المجالس» و علامه مجلسی در «بخاراالنوار» نیز بر اساس مناقب ابن شهر آشوب از این خطبه حضرت یاد کرده‌اند (حسینی موسوی، ۱۴۱۸: ۳۰۵/۱؛ مجلسی، ۱۴۰۳: ۱۶۲/۴۰)، بدون اینکه از متن آن سخنی ذکر کنند.

یادکرد دیگر از خطبه مورد نظر ما، نسخه دیگری از نهج البلاغة است، به کتابت محمدباقر بن ابی الفتوح حسینی موسوی شهرستانی، که در ۱۰۸۶ ق پایان یافته، و ظاهراً کتابت صفار حلی مصدر آن است. در این نسخه از برگه ۲۷۴ خطبه الدرۃ الیتیمۃ و پس از آن گفتگوی میان امیرالمؤمنین (علیه السلام) و حضرت خضر (علیه السلام) ضبط شده است و پس از آن، خطبه المونقة به نقل از ابن ناقه ذکر شده و تا پایان نسخه، همانند مجموعه صفار حلی عمل شده است (الحسینی الموسوی الشهرستانی، ۱۰۸۶: برگه ۲۷۴ به بعد).

در قرن دوازدهم و سیزدهم، این خطبه مورد توجه شیخ احمد احسائی و شاگردان او قرار گرفته است. احسائی در کشکول خود، این خطبه را با تصریح به نام آن ذکر کرده است (احسائی، ۱۴۲۵: ۳۵۷/۲-۳۶۳) و محمدخان کرمانی در کتاب المبین خود، آن را از کشکول شیخ احمد احسائی نقل کرده است (کرمانی، ۱۳۲۴: ۱/۶۰-۶۲). کرمانی در «نعم الابرار» از این خطبه چنین یاد می‌کند:

«از خطبه‌های اعجاب‌انگیزی که در آن اسرار توحیدی به نحوی جمع گشته است که غیر این خطبه، چنین خصوصیتی (جامعیت) را ندارد و نیز از قداست خداوند سبحان اموری را آشکار ساخته است که اوهام از درک آن ناتوانند، خطبه‌ایست که به خطبه «الیتیمۃ» نامیده شده است و آن از والاترین خطبه‌ها است، اما نسخه‌ای که نزد ما است، دارای اغلاط است و ما آن را در اینجا ذکر می‌کنیم (الخ)» (همو، ۱۳۰۸: برگه ۱۲۵ (صفحه سمت چپ)).

و پس از نقل خطبه، بیان می‌کند: «و در این خطبه، بی‌نیازی از غیر آن (از جهت معارف توحیدی) محقق است و در امر توحید کفایت می‌کند، ولی در نسخه آن برخی از اغلاط وجود دارد و من نتوانستم به نسخه درستی از آن دست یابم (الخ)» (همان: برگه ۱۲۹ (صفحه سمت راست)).

۲-۲-۲. خطبه الدرۃ الیتیمۃ بدون حفظ عنوان در آثار امامیه

در آثار کهن شیعی، شاهد ذکر عباراتی از خطبه الدرۃ الیتیمۃ، در روایات مروی از امیرالمؤمنین (علیه السلام) هستیم، بدون آنکه تصریحی به نام این خطبه شده باشد و نیز بدون اینکه تمامی خطبه مورد نقل قرار گرفته باشد.

در تحف العقول ابن شعبه حرانی (معاصر با شیخ صدوق (م۳۸۱ق) و از مشایخ شیخ مفید (م۴۱۳ق))، اولین خطبه‌ای که از امیرالمؤمنین (علیه السلام) نقل شده، حدوداً یک‌سوم آخر از خطبه «الدرۃ الیتیمۃ» است (حرانی، ۱۴۰۴: ۶۱-۶۷).

در الارشاد شیخ مفید (مفید، ۱۴۱۳ الف: ۲۲۳/۱-۲۲۴) عباراتی منسوب به امیرالمؤمنین (علیه السلام) به چشم می‌خورد که یا مربوط به همین خطبه است و یا آنکه حضرت در وقت دیگری به بیان آنها اقدام نموده است.

خطبه ۱۸۶ از نهج البلاغه، با خطبه «الدره الیتیمه» مشترکات بسیاری دارد؛ ازین رو نمی توان ادعای فقدان این خطبه در نهج البلاغه (آملی، ۱۳۶۸: ۳۲۰؛ طهرانی، ۱۴۰۸: ۱۹۸/۷: ۱۱۵/۸) را پذیرفت. سیدرضی (۴۰۶ق) در خصوص این خطبه بیان داشته است: «در این خطبه، اصول علم به نحوی گرد هم آمدند که در هیچ یک از دیگر خطبه ها این ویژگی دیده نمی شود» (سیدرضی، ۱۴۱۴: ۲۷۲). مختصر تفاوتی که میان نقل سیدرضی با کتابت صفار حلی است، براساس بیان سیدرضی در ابتدای نهج البلاغه موجه است. هرچند بررسی مقایسه ای خطبه ۱۸۶ با خطبه الدره الیتیمه مجال مستقلی را می طلبد، اما در جدول ذیل، همگونی بخش هایی از خطبه ۱۸۶ از ابتدای آن، با آنچه در «الدره الیتیمه» ذکر شده، نشان شده است، و این در حالیکه مؤلف «تمام نهج البلاغه» اذعان کرده است که به اصل خطبه ۱۸۶ دسترسی پیدا نکرده است (موسوی، ۱۴۱۴: ۸۵/۱).

خطبه البلاغه	خطبه الدره الیتیمه (کتابت صفار حلی)
...	الحمد لله حمد معترف بحمده ... فليس لله عبد من نعت ذاته
ما وَخَدَهُ مِنْ كَيْفِهِ وَ لَا حَقِيقَتَهُ أَصَابَ مِنْ مِثْلِهِ وَ لَا بِهِ صَدَقَ مِنْ تَمَاهٍ وَ لَا صَمَدٌ صَمَدُهُ مِنْ إِشَارِ إِلَيْهِ بِشَيْءٍ مِنَ الْخَوَاسِ وَ لَا آيَاهُ عَنِي مِنْ شَبَّهِهِ وَ لَا لَهْ عَرَفَ مِنْ بَعْضِهِ وَ لَا آيَاهُ ارَادَ مِنْ تَوْجِهِهِ كُلِّ مَعْرُوفٍ بِنَفْسِهِ مَصْنُوعٌ وَ كُلِّ قَائِمٍ فِي سِوَاهُ مَعْلُولٌ	و لا اياه وخذ من اكنهه و لا حقيقته اصاب من مثله و لا به صدق من تماه و لا صمد صمده من اشارة اليه بشيء من الخواس و لا آياه عني من شبهه و لا له عرف من بعضه و لا آياه اراد من توجهه كل معروف بنفسه مصنوع و كل قائم في سواه معلول
...	بصنع الله يستدل عليه و بالعقول تعتقد معرفته و بالفطر تثبت حجته ... موجود لا عن عدم (همان، ۴۲-۴۳)
فَاعِلٌ لَا يَاضْطَرِّبُ آلِهَ مُقَدَّرٌ لَا يَجْزُلُ فِكْرُهُ غَيْبٌ لَا يَسْتَفَادَةُ لَا تَصْحَبُهُ الْأَوْقَاتُ وَ لَا تَضْمَهُ الْأَمَاكِنُ وَ لَا يَأْخُذُهُ السَّبَاتُ وَ لَا تَحْدَهُ الصِّفَاتُ وَ لَا تَفِيدُهُ الْأَدْوَاتُ وَ لَا تَحْمِي عَلَيْهِ الْحَرَكَاتُ وَ السَّكَنَاتُ. سَبِقَ الْأَوْقَاتُ كَوْنُهُ وَ الْعَدَمُ وَجُودُهُ	فاعل لا باضطراب، مقدر لا بفكرة مدبر لا بمركة مرید لا بعزيمه لا تصحبه الاوقات و لا تضمه الاماكن و لا يأخذه السبات و لا تحده الصفات و لا تفیده الادوات و لا تحمي عليه الحركات و السكناات. سبق الاوقات كونه و العدم وجوده

شیخ طوسی نیز با بیان «قال أمير المؤمنين (ع) في خطبته المعروفة» بخشی از خطبه الدره الیتیمه ذکر کرده است (طوسی، ۱۴۰۶: ۳۰).

۳-۲. خطبه الدره الیتیمه امیرالمؤمنین (علیه السلام) در آثار غیر امامیه

در میان میراث غیر امامیه، در «التوحید لله» قاضی نعمان (م ۳۶۳ ق) با خطبه ای از امیرالمؤمنین (علیه السلام) با عنوان «الدره الیتیمه في التوحید» مواجه می شویم که فقرات آن تا حدی با آنچه که طبرسی، علی بن احمد و صفار حلی نقل و کتابت کرده اند، متفاوت است. این نوشتار، قدیمی ترین سندی است که تاکنون نگارنده در جستجوی بیانات مورد نظر از حضرت امیر (علیه السلام) بدان دست یافته است. فقرات مورد نظر ما در «التوحید لله» چنین ضبط شده است:

۱. «أن روايات كلامه تختلف اختلافا شديدا فرما اتفق الكلام المختار في رواية فنقل على وجهه ثم وجد بعد ذلك في رواية أخرى موضوعا غير موضعه الأول» (سیدرضی، ۱۴۱۴: ۳۶).

خطبه الدرۃ الیتیمۃ (کتابت صفار حلی)	التوحید لله (قاضی نعمان)
دلیلہ آیاتہ، و وجودہ اثباتہ، و معرفتہ توحیدہ، توحیدہ تنزهہ من خلقہ ناء لایمسافۃ، قریب لایمدانۃ، لہ حقیقۃ الربوبیۃ اذ لامربوب، و معنی الاهیۃ اذ لا مالوہ، صفتہ انہ رب و غیرہ خلق، لہ تأویل البینونۃ لا بینونۃ عزلۃ	دلیلہ آیاتہ، و وجودہ اثباتہ، و معرفتہ توحیدہ، و توحیدہ تمیزہ من خلقہ و حکم التمییز البینونۃ، و تأویل البینونۃ بینونۃ صفتہ انہ رب و غیرہ خلق، لایبینونۃ عزلت» (قاضی نعمان، ۱۴۴۳: ۲۰۳)

از مقدمه قاضی نعمان بر «التوحید لله» بر می آید که مأخذ دسترسی او به خطباتی که در این کتاب گردآوری کرده است، امام معزالدین (م ۳۶۲ق) - از ائمه فاطمیون - و یا امامان پیش از او بوده است که در نهایت به رسول اکرم (صلی الله علیه وآله) ختم می شوند (همان: ۷۸-۷۹ و ۸۲).

پس از قاضی نعمان و پیش از احمد بن علی السدید و یا معاصر با او، برخی از اسماعیلیان و زیدیان همچون احمد بن سلیمان زیدی (م ۵۶۶ق)، ابراهیم بن الحسین حامدی اسماعیلی (م ۵۵۷ق)، علی بن ولید اسماعیلی (م ۶۱۲ق) و حمیدان بن یحیی قاسمی زیدی (م قرن هفتم قمری) بخش هایی از خطبه «الدرۃ الیتیمۃ» را - که در مواردی تصریح به همین عنوان برای خطبه نیز شده است - در آثار خود ذکر کرده اند (احمد بن سلیمان، ۱۴۲۴: ۱۱۸ و ۱۲۹ و ۱۳۶ و ۱۵۸؛ حامدی، ۱۴۱۶: ۱۵؛ علی بن ولید، ۱۴۰۳: ۳۰-۳۶؛ قاسمی، ۱۴۲۴: ۲۲۱ و ۲۵۸ و ۲۶۵ و ۲۷۳ و ۳۲۵ و ۳۷۳). به عنوان نمونه، عبارت مورد نظر ما، به صورت ذیل، مورد نقل سه فرد مزبور قرار گرفته است:

الف. دلیلہ آیاتہ، و وجودہ اثباتہ، و معرفتہ توحیدہ، و توحیدہ تمیزہ من خلقہ و ظهورہ بالشیء إقبالہ علیہ، و ثباتہ باتصالہ إلیہ یتجلی و لا یتحالی و یتدانی و لا یتدلی، علوہ من غیر توقل، و مجیئہ من غیر تنقل، فمنک یعلمک، و عنک یفہمک (حامدی، ۱۴۱۶: ۱۵).

ب. دلیلہ آیاتہ، و وجودہ اثباتہ، و معرفتہ توحیدہ، و توحیدہ تمیزہ عن خلقہ، ما تصور فی الاوهام فهو خلافہ، لیس لقدمہ ابتداء، و لا لدیمومته انتہاء (علی بن ولید، ۱۴۰۳: ۳۶).

ج. دلیلہ آیاتہ، و وجودہ اثباتہ (قاسمی، ۱۴۲۴: ۲۵۸).

همچنین در «شرح الاساس الکبیر» نیز عباراتی از این خطبه ذکر شده است (شرفی، ۱۴۱۱: ۲۰۲/۱ و ۲۵۴ و ۳۸۲).

از آنجایی که عبارات ضبط شده در آثار مزبور، با آنچه که قاضی نعمان یا علی بن احمد و صفار حلی نقل کرده اند، کاملاً یکی نیست، روشن می شود که مصدر آنها در نقل این خطبه از امیرالمؤمنین (علیه السلام)، یک مصدر معین نبوده است و لابد مصادر دیگری برای این خطبه وجود داشته است، که تا به حال به دست ما نرسیده است.

۲-۴. بررسی امکان انتساب الدرۃ الیتیمۃ به غیر از امیرالمؤمنین (علیه السلام)

۱-۴-۲. انتساب الدرۃ الیتیمۃ به امام رضا (علیه السلام)

شیخ صدوق (م ۳۸۱ق)، شیخ مفید (م ۴۱۳ق) و شیخ طوسی (م ۴۶۰ق)، در آثار خود، خطبه ای از امام رضا (علیه السلام) را با ذکر سند آن نقل کرده اند که تقریباً یک سوم بخش انتهایی خطبه «الدرۃ الیتیمۃ»

است (ابن بابویه، ۱۳۹۸: ۳۴-۴۱؛ همو، ۱۳۷۸: ۱۵۰/۱-۱۵۳؛ مفید، ۱۴۱۳: ۲۵۳-۲۵۸؛ طوسی، ۱۴۱۴: ۲۲-۲۴) و برخی از محدثان به این مشابهت التفات پیدا کرده‌اند (مجلسی، ۱۴۰۳: ۲۴۶/۴).

ذکر بخش‌هایی از خطبة الدرّة الیتیمة توسط امام رضا (علیه‌السلام) ممکن است این پرسش را پیش آورد که آیا ممکن است که این عبارات از حیث بیان، بدو از آن امام رضا (علیه‌السلام) باشد و انتساب آن به امیرالمؤمنین (علیه‌السلام) از روی خطا صورت گرفته باشد؟ و یا آنکه امام رضا (علیه‌السلام) آن را از امیرالمؤمنین (علیه‌السلام) نقل کرده است؛ و ازین رو، این عبارات به ایشان نسبت داده شده‌اند؟

پاسخ آن است که (الف) تنها بخشی از الدرّة الیتیمة (یک‌سوم آخر از خطبه)، که ابن ناچه کوفی و قاضی نعمان و دیگران، از امیرالمؤمنین (علیه‌السلام) نقل کرده‌اند، در بیان امام رضا (علیه‌السلام) ذکر شده است و عبارتی که در این نگارش محور سخن است، در بیان امام رضا (علیه‌السلام) موجود نیست. (ب) در خطبة منقول از امام رضا (علیه‌السلام) تصریحی بر این امر نیست که حضرت آن را از امیرالمؤمنین نقل کرده باشند و در نهایت (ج) زیدیان و اسماعیلیان مسلماً این خطبه را از امام رضا (علیه‌السلام) نقل نکرده‌اند. آنچه که مسلم است، مشابهت‌های بسیاری که در بیانات اهل بیت (علیهم‌السلام) دیده می‌شود، گویای وراثت علمی هریک از ائمه از یکدیگر است و وحدت سخنان ایشان را به خوبی آشکار می‌کند (ابن بابویه، ۱۳۹۸: ۳۰۹؛ مسعودی، ۱۳۸۹: ۱۳۴-۱۳۶)، و از امام رضا (علیه‌السلام) نقل شده است که فرموده‌اند: «إِنَّ كَلَامَ آخِرِنَا مِثْلُ كَلَامِ أَوْلِنَا وَ كَلَامُ أَوْلِنَا مُصَادِقٌ لِكَلَامِ آخِرِنَا» (کشی، ۱۴۰۹: ۲۲۴/۱). در مواردی ائمه اطهار (علیهم‌السلام)، با بیاناتی همچون «إِنَّ فِي كِتَابِ عَلِيٍّ»، «فِي كِتَابِ عَلِيٍّ بِنَ أَيْ طَالِبٍ»، «وَجَدْنَا فِي كِتَابِ عَلِيٍّ»، «قَرَأْتُ فِي كِتَابِ عَلِيٍّ»، «قَرَأْتُ فِي كِتَابِ لِعَلِيٍّ» یا «صَحِيفَةَ عَتِيقَةَ مِنْ صَحْفِ عَلِيٍّ» به نقل معارف دینی از امیرالمؤمنین (علیه‌السلام) پرداخته‌اند (به‌عنوان نمونه ر.ک: کلینی، ۱۴۰۷: ۴۰۷/۱؛ ۱۳۶/۲ و ۲۵۹ و ۴۸۶؛ ۳۱/۵؛ ۲۳۳/۸؛ صفار، ۱۴۰۴: ۱۴۵/۱) و این نکته قابل توجه است که چکیده‌ای از خطبة مورد بحث، در تحف العقول از سیدالشهداء، حسین بن علی (علیه‌السلام) نیز نقل شده است (حرانی، ۱۴۰۴: ۲۴۴-۲۴۵). سیدمرتضی در این خصوص اشاره کرده است که امامان از فرزند امیرالمؤمنین (علیه‌السلام)، از کلام ایشان در زمینه توحید و عدل به قدری روایت کرده‌اند که جمع آوری تمامی آنها از فرط بسیاری دشوار است (علم‌الهدی، ۱۹۹۸: ۱۳۸/۱).

۲-۴-۲. بیان عباراتی از الدرّة الیتیمة در «اخبار الحلاج»

در «اخبار الحلاج» از مؤلفی ناشناخته، عباراتی از حسین بن منصور حلاج (م. ۳۰۹ ق) به چشم می‌خورد که بخشی‌هایی از آن، مشابه با عباراتی است که مورد نظر ما در این نگارش است؛ این عبارت از شخصی به‌نام «أبو نصر أحمد بن سعید الإسبنجانی» نقل شده است. قشیری (م. ۴۶۵ ق) نیز بیان مورد نظر از حلاج را از «أبو عبدالرحمن سلمی» نقل کرده و او آن را از «محمد ابن محمد بن غالب» شنیده و او نیز آن را از «أبو نصر أحمد بن سعید الأسفنجانی» - که لابد همان شخص مذکور در اخبار الحلاج است - نقل کرده است. همچنین ابوبکر باقلانی (۴۰۳ ق) عبارات حلاج را بدون آنکه نامی از او آورد، از زبان «بعض اهل

تحقیق» نقل کرده است (باقلانی، ۱۴۲۵: ۱۱۳-۱۱۴). ابوبکر طرطوشی (م ۵۱۰ق) هم از زبان «بعض الاشیخ» عبارات حلاج را نقل کرده است (طرطوشی، ۱۴۱۵: ۳۴).

بخشی از عبارات منسوب به حلاج، چنین است:

«فالخروف آیاته، و وجوده إثباته، و معرفته توحیده، و توحیده تمییزه من خلقه، ما تصوّر فی الأوهام فهو بخلافه.

كيف یحلّ به ما منه بدأ، أو یعود إليه ما هو أنشأه. لا تماثله العیون، و لا تقابله الطنون قربه کرامته، و بعده

إهانتة» (مؤلفی مجهول، ۲۰۰۲: ۴۴؛ قشیری، ۱۳۷۴: ۲۳).

انتساب این عبارات به حلاج محرز نیست؛ این تمییه (م ۷۲۸ق) که عبارات حلاج را از رساله قشیریه نقل کرده است، در خصوص انتساب این عبارات به حلاج تردید کرده و بیان می‌کند که «در سند این عبارت، فردی وجود دارد که او را نمی‌شناسم، و امور بسیاری از مصنفات، کلمات و رسائلی را دیدم که به حلاج منسوب می‌شود، حال آنکه شکی در دروغ بودن این انتسابها نیست، هرچند که در عبارات بسیاری که انتساب آنها به حلاج ثابت است، فساد و اضطراب وجود دارد» (حرانی، ۱۴۰۳: ۱۱۹/۱). همچنین اینکه باقلانی اشعری، از حلاج با عنوان «برخی از اهل تحقیق» یاد کند، خالی از بعد نیست، خصوصاً اینکه او در «کتاب الیّان»، حلاج را مدعی الوهیت، نبوت و فردی ساحر، معرفی می‌کند (باقلانی، ۱۹۵۸: ۵۶ و ۷۴-۷۵)، و به گفته مکارثی، برخی مدعی شده‌اند که دلیل تألیف این کتاب توسط باقلانی، ادعاهای حلاج بوده است (مکارثی، ۱۹۵۸: ۱۳). به نظر می‌رسد که باقلانی صاحب سخن را نمی‌شناخته و یا آنکه عامداً از او نام نبرده است. از سوی دیگر، تاریخ نگارش «اخبار الحلاج» مشخص نیست، و البته ظن غالب آن است که مربوط به قرن چهارم قمری بوده است، حال اینکه بر سند اقدم ما در ضبط خطبه «الدرۃ الیتیمه»، یعنی «التوحد» قاضی نعمان (م ۳۶۳ق)، تقدم داشته است یا همزمان یا متأخر از آن این بیانات از حلاج نقل شده یا خیر؟ برای ما کاملاً روشن و محرز نیست.

مقایسه عبارات منسوب به حلاج با خطبه الدرۃ الیتیمه نشانگر آن است که عبارات منسوب به حلاج، صرفاً اقتباس از بخش بسیار اندکی از عبارات خطبه الدرۃ الیتیمه است. در جدول ذیل بخشی از سخن حلاج را با کتابت صفار حلی از خطبه هم مقایسه کرده‌ایم:

عبارت منسوب به حلاج	الدرۃ الیتیمه به کتابت صفار حلی
ألزم الكلّ الحدث لأنّ القدم له	ألزم ذلك كلّ حال الحدث، إذ القدم له، لأنّ الذي بالحياة قوامه، فالمت يعدمه،
فالذي بالجسم ظهوره فالعرض يلزمه، و الذي بالإرادة [بالإدابة] اجتماعه، فقواها تمسكه، و الذي يؤلّفه وقت يفرقه وقت، و الذي يقيمه غيره فالضرورة تمسه	و الذي بالجسم ظهوره، فالعرض يلزمه. و الذي بالإدابة اجتماعه، فقواها تمسكه. و الذي يجمعه وقت، يفرقه وقت. و الذي سبق العدم وجوده، فالخالق اسمه جلّ جلاله، و الذي يقيمه غيره فالضرورة تمسه،
	و الذي ينقسم بالأعضاء يكنفه شبحه، و الذي يتشبث به الوصف فحده صفته، و الذي له العرض في الطول مساحته، والذي يتحلي فمن الخلية نصيبه، و الذي الصفة تحليه فالعجز يصبه، و الذي المثال يعتوره فالعقل يصصره،

و الذي الوهم يظفر به فالتصوير يرتقي إليه ... (مؤلفي مجهول، ... عنه جو ...	و الذي الوهم يظفر به فالتصوير يرتقي إليه ... (مؤلفي مجهول، ... عنه جو ...
--	--

اندک عبارتی که حلاج در ادامه سخنش بیان کرده، تنها اقتباس دیگری از بخشهای دیگر این خطبه طولانی است، که مقایسه آن را به خواننده محترم می‌سپاریم. اینکه - با فرض صحت انتساب این عبارات به حلاج- بخشی از آنچه که از امیرالمؤمنین بیان داشته، به دست وی رسیده است و یا آنکه خود او به تلخیص بیانات حضرت اقدام کرده است، برای ما روشن نیست و البته این نشانه خوبی برای کندوکاو در خصوص تشیع حلاج است.

۳-۴-۲. بیان عباراتی از الدرۃ الیتیمه در آثار حنفیان

در «العقیده» طحاوی (م ۳۲۱ ق) و نیز در «شرح بدء الامالی» جصاص (م ۳۷۰ ق) عبارت ذیل به چشم می‌خورد:

لیس بعد خلق الخلق استفاد اسم «الخالق» و لا بأحداثه البریة استفاد اسم الباری له معنی الربوبیة و لا مربوب، و معنی الخالق و لا مخلوق (طحاوی، ۱۴۱۶: ۱۰؛ جصاص، ۱۴۲۲: ۸۳).
این عبارت را در خطبه الدرۃ الیتیمه و نیز بیانات امام رضا (علیه السلام) می‌توان یافت:
له معنی الربوبیة اذ لا مربوب، و حقیقة الالهیة اذ لا مألوه ... و معنی الخالق اذ لا مخلوق .. لیس منذ خلق استحق معنی الخالق و لا من حیث احدث استفاد معنی المحدث (کوفی، ۱۴۳۴: ۴۴)
له معنی الربوبیة اذ لا مربوب، و حقیقة الالهیة اذ لا مألوه ... و معنی الخالق و لا مخلوق، ... لیس منذ خلق استحق معنی الخالق، و لا یحدثه البرایا استفاد معنی البرائیة (ابن بابویه، ۱۳۹۸: ۳۸).

تأثر متکلمان اهل سنت از مأثورات ائمه اطهار (علیهم السلام) در طرح این معارف، شایان توجه است، و یادآوری سخن سیدمرتضی است که بیان داشت: «بدان که اصول توحید و عدل، از کلام امیرالمؤمنین (صلوات الله علیه) و خطبه‌های ایشان اخذ شده است؛ چراکه آنها بدون اضافه‌گویی، شامل اصول توحید و عدل هستند، و فراتر از آن نیز نمی‌توان چیز دیگر آورد. و هر که در میراث آن حضرت (علیه السلام) تأمل کند، در می‌یابد که همه آنچه که متکلمان پسین در این باب آورده‌اند، همگی تفصیل جملات امام علیه السلام و شرح اصولیست که در بیانات ایشان مطرح شده است (علم‌الهدی، ۱۹۹۸: ۱۳۸/۱).

۵-۲. عبارات همگن با عبارات مورد بحث در میراث اهل بیت (علیهم السلام)

در مورد فقراتی که طبرسی ضبط کرده است، وجود روایات هم‌مضمون با این فقرات، صحت انتساب آنها به امیرالمؤمنین (علیهم السلام) را تقویت می‌کند. به‌عنوان نمونه، تعبیر «وجوده اثباته» که مفید این معنا است که حق تعالی بر خود دلالت دارد، به‌دفعات در میراث برجای مانده از اهل بیت (علیهم السلام) مورد اشاره قرار گرفته است؛ تعابیری همچون «يَا مَنْ ذَلَّ عَلَى ذَاتِهِ بِذَاتِهِ» (مجلسی، ۱۴۰۳: ۳۳۹/۸۴)، و یا روایت «سئل امیرالمؤمنین (علیه السلام): بِمَ عَرَفْتَ رَبَّكَ؟ قَالَ: بِمَا عَرَفْتِي نَفْسَهُ» (کلینی، ۱۴۰۷: ۸۵-۸۶).

۱. پیشتر اشاره شد که انتساب نقل این خطبه به ابن نافع کوفی، قابل پذیرش نیست؛ اما به‌جهت سهولت در مراجعه بدین شکل ارجاع ذکر می‌شود.

ابن بابویه، ۱۳۹۸: ۲۸۵)، «بِكَ عَرَفْتُكَ وَ أَنْتَ دَلَّلْتَنِي عَلَيَّكَ» (ابن طاووس، ۱۴۱۱: ۱۴۴؛ و نیز ر.ک: همو، ۱۴۰۹: ۶۷/۱)، «يا من دلّني على نفسه» (کلینی، ۱۴۰۷: ۵۷۹/۲ و ۵۹۵)، «اعرفوا الله بالله» (کلینی، ۱۴۰۷: ۸۵/۱؛ ابن بابویه، ۱۳۹۸: ۲۸۸)، «فكيف يُؤخّده من زعم أنه عرفه بغيره؟ و إنما عرف الله من عرفه بالله فمن لم يعرفه به فليس يعرفه إنما يعرف غيره... لا تدرك معرفة الله إلا بالله» (ابن بابویه، ۱۳۹۸: ۱۴۳ و نیز همان: ۱۹۲؛ کلینی، ۱۴۰۷: ۱۱۴/۱)، «يا من هداني إليه و دلّني عليه حقيقة الوجود...» (طوسی، ۱۴۱۱: ۳۲۱/۱)، و نیز «...هو الذي تشهد له أعلام الوجود على إقرار قلب ذي الجحود» (خطبه/۴۹)، به خوبی معنای «وجوده اثباته» را افاده می‌کند. همچنین نفی بینونت عزلی میان خالق و مخلوق، در عین تمایز آنها به نحو بینونت وصفی، به قدری در روایات ذکر شده است که ادعای تواتر معنوی این امر (سبزواری، ۱۳۸۳: ۸۲)، ادعایی گراف تلقی نمی‌شود.

۳. نتیجه گیری

بررسی‌های صورت گرفته در خصوص فقرات توحیدی که طبرسی در «الاحتجاج» به نقل از امیرالمؤمنین (علیه‌السلام) ضبط کرده است (طبرسی، ۱۴۰۳: ۱/ ۲۰۱)، نشانگر آن است که این فقرات از خطبه مشهور به الدرۃ الیتیمه انتخاب شده‌اند.

در میراث امامیه، به نظر می‌رسد که نخستین مکتوب به دست رسیده از این خطبه، توسط علی بن احمد السدیددی در ۶۸۴ ق کتابت شده است، که پس از آن، این خطبه در ضمن تمه نهج البلاغه، در ۷۲۹ ق مورد کتابت «محمد بن محمد بن حسن بن طویل صفار حلی» قرار گرفته است، و برخی به خطا آن را در ضمن «ملحق نهج البلاغه» ابن ناقه کوفی گنجانده‌اند. پیش از این تاریخ، در میان امامیه، شاهد ظهور، بخش‌هایی از این خطبه و حتی عنوان «الدرۃ الیتیمه» در آثار امامیه هستیم، و پس از آن تاریخ نیز در آثار برخی از امامیه، توجه به این خطبه به چشم می‌خورد. اما در میان میراث غیر امامیه، در «التوحید لله» قاضی نعمان (م ۳۶۳ ق) با خطبه‌ای با عنوان «الدرۃ الیتیمیه فی التوحید» مواجه می‌شویم که به لحاظ محتوا، شامل فقرات توحیدی مورد نظر در این نگارش است. این نوشتار، قدیمی‌ترین سندی است که تاکنون نگارنده در جستجوی بیانات مورد نظر از حضرت امیر(علیه‌السلام) بدان دست یافته است. انتساب این خطبه در قرن چهارم با همین عنوان، به امیرالمؤمنین (علیه‌السلام) در نزد برخی از شیعیان فاطمی با اسنادی که خود داشته‌اند، محرز بوده است و همچنین عباراتی منسوب به حسین بن منصور حلاج که شامل بخشی از فقرات توحیدی مورد نظر این مقاله است، در واقع اقتباساتی مختصر از خطبه الدرۃ الیتیمه است.

اشتهار انتساب خطبه الدرۃ الیتیمه به امیرالمؤمنین علیه السلام گویای صحت انتساب فقرات مورد نظر به ایشان است، علاوه بر اینکه ذکر تعبیر مشابه با این فقرات در روایات بسیاری که در میراث امامیه وجود دارد، سبب اطمینان انتساب این فقرات به امام علیه السلام می‌شود.

منابع

- ابن شهر آشوب مازندرانی (۱۳۶۹ق). متشابه القرآن، قم: بیدار.
- ----- (۱۳۷۹ق). مناقب آل أبي طالب عليهم السلام، قم: علامه.
- باقلانی، ابوبکر (۱۴۲۵ق). الإنصاف فيما يجب اعتقاده، لا يجوز اعتقاده، لا يجوز الجهل به (در ضمن کتاب العقیده و علم الکلام)، به تحقیق شیخ زاهد کوثری. بیروت: دارالکتب العلمیة.
- ----- (۱۹۵۸ق). کتاب البیان عن الفرق بین المعجزات و الکرامات و الخیل و الکهانة و السحر و النارجات، تصحیح رتشد یوسف مکارثی. بیروت: المكتبة الشرفیة.
- ابن طاووس، علی بن موسی (۱۴۱۱ق). مهج الدعوات و منهج العبادات. قم: دارالذخائر.
- ابن بابویه، محمد بن علی (۱۳۷۸ق). عیون اخبار الرضا (علیه السلام). تهران: نشر جهان.
- ----- (۱۳۹۸ق). التوحید. قم: جامعه مدرسین.
- احسائی، احمد بن زین الدین (۱۴۲۵ق). کشکول الاحسائی. بیروت: دارالحجّة البیضاء.
- احمد بن سلیمان (۱۴۲۴ق). حقائق المعرفة فی علم الکلام. تصحیح حسن بن یحیی، صنعاء: مؤسسة الإمام زید بن علی.
- آشتیانی، مهدی (۱۳۷۷). اساس التوحید. تهران: امیرکبیر.
- آملی، سیدحیدر (۱۳۶۸ش). جامع الاسرار و منبع الانوار. تهران: انتشارات علمی فرهنگی.
- حامدی، ابراهیم بن الحسین (۱۴۱۶ق). کنز الولد. بیروت: دار الأندلس.
- حرّانی، ابن تیمیة (۱۴۰۳ق). الاستقامة، تحقیق محمد رشاد سالم. المدينة المنورة: جامعة الإمام محمد بن سعود.
- حرّانی، ابن شعبه (۱۴۰۴ق). تحف العقول عن آل الرسول (صلي الله عليه و آله وسلم). قم: جامعة مدرسین.
- حسینی اشکور، سیداحمد (۱۳۸۴ش). فهرست نسخه های خطی کتابخانه مؤسسه آیه الله العظمی بروجردی. قم: مجمع ذخائر اسلامی.
- حسینی الموسوی الشهرستانی، میر محمدباقر بن ابی الفتوح (۱۰۸۶ق). نهج البلاغة به همراه اضافات، نسخه خطی موجود در کتابخانه مجلس شورای اسلامی، شماره مدرک: ۱۰۶۴۴-۱۰، شناسگر رکورد: ۳۲۶۰۰، شماره نسخه: ۲۰۲ س، شماره ثبت: ۱۳۵۸۷.
- حسینی موسوی، محمد بن ابی طالب (۱۴۱۸ق). تسلیة المجالس و زینة المجالس (مقتل الحسین علیه السلام). قم: مؤسسة المعارف الإسلامية.
- دماندی، ملاعبدالرحیم (۱۳۷۸). اسرار الحسینی در ضمن آشتیانی، سید جلال الدین، ۱۳۷۸، منتخباتی از آثار حکمای الهی ایران. ج ۳، قم: دفتر تبلیغات اسلامی.
- سبزواری، ملاهادی (۱۳۸۳). اسرار الحکم. تصحیح کریم فیضی، قم: مطبوعات دینی.
- السیدی، علی بن احمد (۶۸۴ق). نهج البلاغة به همراه اضافات. نسخه مخطوط به شماره ۶۱، موجود در کتابخانه مؤسسه آیه الله العظمی بروجردی (در صفحه اول شناسنامه نسخه چنین است: شماره مسلسل ۱۵۷، قفسه ف، ردیف ۳).
- سیدرضی، محمد بن حسین (۱۴۱۴ق). نهج البلاغة. تصحیح صبحی صالح، قم: هجرت.

- شرفی، احمد بن محمد بن صلاح (۱۴۱۱ق). شرح الاساس الكبير. صنعاء: دارالحکمة الیمانية.
- الصفار الحلی، محمد بن محمد بن حسن بن طویل. (۷۲۹ق). نصح البلاغة به همراه اضافات. نسخه خطی موجود در کتابخانه آستان قدس رضوی شماره ۱۸۶۰.
- صفار، محمد بن حسن (۱۴۰۴ق). بصائر الدرجات. قم: مکتبه آیه الله المرعشی النجفی.
- طباطبایی، سید محمدحسین (۱۳۸۷ش). شیعه. قم: بوستان کتاب.
- ----- (۱۳۸۸ش). علی (علیه السلام) و فلسفه الهی. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- ----- (۱۴۱۷ق). المیزان فی تفسیر القرآن. قم: اسماعیلیان.
- ----- (۱۴۲۷ق). الرسائل التوحیدیة. قم: مرکز النشر الاسلامی.
- طباطبایی، عبد العزیز (۱۴۱۷ق). معجم اعلام الشیعة. قم: موسسه آل البيت (علیهم السلام) لإحياء التراث.
- طبرسی، احمد بن علی (۱۴۰۳ق). الاحتجاج علی اهل اللجاج. مشهد: نشر مرتضی.
- طحاوی، ابوجعفر (۱۴۱۶ق). العقیده الطحاویة. بیروت: دار ابن الحزم.
- طرطوشی، ابوبکر (۱۴۱۵ق). سراج الملوک. ریاض: دار العاذریة للطباعة و النشر.
- طوسی، محمد بن الحسن (۱۴۱۱ق). مصباح المتهدج و سلاح المتعبد. بیروت: مؤسسه فقه الشیعة.
- ----- (۱۴۰۶ق). الاقتصاد فیما يتعلق بالاعتقاد. بیروت: دارالاضواء
- ----- (۱۴۱۴ق)، الامالی. قم: دارالثقافة.
- طهرانی، آقابزرگ (۱۴۰۸ق). الذریعة إلى تصانیف الشیعة. قم و تهران: اسماعیلیان و کتابخانه اسلامیة.
- طهرانی، آقابزرگ (۱۴۳۰ق). طبقات اعلام الشیعة. بیروت: دار إحياء التراث العربي.
- العطار، قیس بهجت (۱۴۳۷ق). مقدمه بر نصح البلاغة. در ضمن الشریف الرضی، ۱۴۳۷، المختار من کلام امیرالمؤمنین (علیه السلام)، مع ضبط الادیب الاریب علی بن محمد بن سکون. نجف: العتبة العلویة المقدسة.
- علم الهدی، سید مرتضی (۱۹۹۸م). آمالی المرتضی. قاهره: دارالفکر العربي.
- علی بن ولید (۱۴۰۳ق). تاج العقائد و معدن الفوائد. تصحیح عارف تامر، بیروت: مؤسسه عزالدین.
- عمادی حائری، سیدمحمد (۱۳۸۲). الخطبة المؤنقة لأمیرالمؤمنین علیه السلام به روایت علی بن محمد تمیمی سبزواری. قم: مؤسسه علمی فرهنگی دار الحدیث، میراث حدیث شیعه دفتر دهم صص ۱۶-۳۴.
- فیض کاشانی، ملامحسن (۱۴۲۳ق). الحقائق فی محاسن الاخلاق. قم: دارالکتاب الاسلامی.
- قاسمی، ابوعبدالله حمیدان بن یحیی (۱۴۲۴ق). مجموع السید حمیدان. صعده: مرکز أهل البيت للدراسات الإسلامية.
- قاضی نعمان، نعمان بن محمد (۱۴۴۳ق). کتاب التوحید لله (عزوجلان). تصحیح محمدمهدی غفوری، قم: حکمت فراز.
- قشیری، ابوالقاسم (۱۳۷۴ش). الرسالة التفسیریة. قم: بیدار.
- کاتب ناشناخته (۷۳۱ق). نصح البلاغة به همراه اضافات. نسخه مخطوط به شماره ۱۱۹۶۶ در کتابخانه دانشگاه تهران.
- کرمانی، محمدخان (۱۳۰۸ق). نعيم الابرار و جحيم الفجار. در ضمن نسخه خطی موجود در کتابخانه مجلس با شماره مدرک (ir10-16690) و شماره بازیابی ۱۷۱۵۶/۲.

- کرمانی، محمدخان (۱۳۲۴ق). کتاب المیزان. تصحیح محمدخان الشریف الموسوی الحسینی، کرمان: سعادت.
- کلینی، محمدبن یعقوب (۱۴۰۷ق). الکافی. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- کوفی، احمد بن یحیی بن ناقه (۱۴۳۴ق). ملحق نهج البلاغه. تحقیق محمدجعفر اسلامی، تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- کشی، محمد بن عمر (۱۴۰۹ق). رجال الکشی (اختیار معرفة الرجال). مشهد: مؤسسه نشر دانشگاه مشهد.
- مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۳ق). بحارالانوار. بیروت: مؤسسة الوفاء.
- مدرس زنوزی. (طهرانی)، علی (۱۳۷۶ش). بدایع الحکم. تهران: الزهراء.
- مدرس زنوزی (۱۳۷۸ش). مجموعه مصنفات حکیم مؤسس آقا علی مدرس طهرانی. تهران: مؤسسه اطلاعات.
- مسعودی، عبدالهادی (۱۳۸۹ش). درسنامه فهم حدیث. قم: زائر.
- مفید، محمد بن محمد (۱۴۱۳ق الف). الإرشاد فی معرفة حجج الله علی العباد. قم: کنگره شیخ مفید.
- مفید، محمد بن محمد (۱۴۱۳ق ب). الامالی. قم: کنگره شیخ مفید.
- مکارثی، رتشرد یوسف (۱۹۵۸م). مقدمه بر کتاب البیان در ضمن باقلانی. ابوبکر، (۱۹۵۸م) کتاب البیان عن الفرق بین المعجزات و الکرامات و الخیل و الکهانة و السحر و النارجات، تصحیح مکارثی. بیروت: المكتبة الشریقیة.
- موسوی، سیدصادق (۱۴۱۴ق). تمام نهج البلاغه. بیروت: دارالاسلامیه.
- مؤلفی مجهول (۲۰۰۲م). اخبار الحلاج. تحقیق محمد باسل عیون السود. بیروت: دارالکتب العلمیه.
- نوری، ملاعلی (۱۳۶۶). حاشیه بر شرح اصول کافی در ضمن شیرازی، صدرالدین محمد، ۱۳۶۶، شرح اصول کافی، تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.